

**3^ο Διεθνές Συνέδριο
Αρχαίας Ελληνικής
και Βυζαντινής Τεχνολογίας**

19-21 Νοεμβρίου 2024
ΜΕΓΑΡΟΝ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

**3rd International Conference
Ancient Greek
and Byzantine Technology**

19-21 November 2024
MEGARON THE ATHENS CONCERT HALL

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Διερεύνησης της Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (ΕΔΑΒΥΤ) ανέλαβε την ανάρτηση στην ιστοσελίδα της (www.edabyt.gr), σε ψηφιακή μορφή, των εργασιών του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (Αθήνα 19-21 Νοεμβρίου 2024).

Οι εργασίες είχαν γίνει αντικείμενο κρίσεων και σχολιασμού από την Επιστημονική Επιτροπή. Επιπλέον, έγιναν κι άλλες παρατηρήσεις και σχόλια κατά την συζήτηση που ακολούθησε μετά την προφορική τους παρουσίαση στο Συνέδριο.

Οι εργασίες αναρτώνται όπως κατατέθηκαν από τους συγγραφείς μετά την ολοκλήρωση του Συνεδρίου. Οι συγγραφείς φέρουν την ευθύνη του περιεχομένου της εργασίας τους, τόσο ως προς τις απόψεις τους όσο και ως προς την ακρίβεια και την ορθότητα των στοιχείων που παραθέτουν.

The Board of Directors of the Association for Research on Ancient Greek and Byzantine Technology (EDABYΤ) undertook the posting on its website (www.edabyt.gr) of the papers presented at the 3rd International Conference on Ancient Greek and Byzantine Technology (Athens, November 19-21, 2024).

The papers had been subject to reviews and comments by the Scientific Committee. Additionally, further observations and comments were made during the discussion that followed their oral presentation at the Conference.

The papers are posted as submitted by the authors after the conclusion of the Conference. The authors are responsible for the content of their work, both in terms of their views and the accuracy and correctness of the data they present.

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟ ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΑΓΓΕΙΩΝ ΜΕ ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ ΣΗΜΕΙΟ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Α ΓΡΑΦΗΣ

Άννα Μιχαηλίδου

Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών
Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ε.Ι.Ε.)

email: amihail@eie.gr

Περίληψη. Η ανακοίνωση αναφέρεται σε δύο αγγεία από το Ακρωτήριο Θήρας τα οποία φέρουν αμφότερα στην ίδια – εμφανή - θέση, χαραγμένα με επιμέλεια πριν το ψήσιμο, από ένα σημείο γραφής της Γραμμικής Α γραφής, το ΑΒ 81, με ενδεχόμενη φωνητική αξία ku (αν ταυτίζεται με την αξία στη Γραμμική Β) και αντίστοιχα το ΑΒ 164 (με άγνωστη ενδεχόμενη φωνητική αξία). Τα φέροντα αγγεία έχουν το ίδιο σχήμα και μέγεθος, επομένως φαίνεται να αποκλείεται καταρχήν η δήλωση διαφορετικής χωρητικότητας ή ονόματος του κάθε αγγείου. Τα αγγεία βρέθηκαν στην ίδια θέση στον οικισμό, επομένως τα σημεία δεν δήλωναν διαφορετικό τόπο προορισμού, εκτός αν κατασκευάστηκαν από την αρχή για να παραληφθούν από διαφορετικούς αποδέκτες.

Πρώτη μνεία για τα σημεία στα συγκεκριμένα αγγεία έχει ήδη γίνει (Michailidou 2021). Στην ανακοίνωση αυτή η προσοχή στρέφεται περισσότερο στα ίδια τα αγγεία ως φέρουσες επιφάνειες των σημείων, σε συνδυασμό και με το πλεονέκτημα της εύρεσής τους στον ίδιο χώρο. Για το λόγο αυτό αναλύονται τα ανασκαφικά δεδομένα που προσφέρει η ενδελεχής έρευνα της στρωματογραφίας από την ανασκαφέα (Tsoulakou 2021), δεδομένα τα οποία μπορούν να συμβάλλουν και στην άποψη για πρώιμο χρονικό στάδιο της άσκησης της γραφής στο Ακρωτήριο πάνω σε επιφάνειες ντόπιων αγγείων. Ανεξάρτητα από την πιθανότητα τα σημεία να δηλώνουν διαφορετικό περιεχόμενο για καθένα από τα δύο ομοιόμορφα αγγεία, το γεγονός ότι έχουν γίνει πριν από το ψήσιμο τα συνδέει καταρχήν με τον τεχνίτη της κατασκευής τους. Επειδή από παλαιογραφική άποψη οι συγκεκριμένες σημειώσεις δείχνουν να είναι έργο γραφέα πινακίδων, επανέρχεται το ερώτημα για τη σχέση ή ταύτιση του γραφέα με τον κατασκευαστή των δύο αγγείων. Και παραμένει ως στόχος η συμβολή τους στο γενικότερο θέμα για την *προγραμματισμένη* σημείωση των αγγείων πριν από το ψήσιμο, ιδίως όταν πρόκειται για σημεία γραφής.

Λέξεις κλειδιά: Ακρωτήριο, Γραφή, Θήρα, Σημεία κεραμένων

1 Εισαγωγή

Ο πανομοιότυπος τύπος των δύο αγγείων (**Εικ. 1**) ανήκει στο σχήμα που ονομάζεται Απίοσχημος Πίθος από την Μαρίζα Μαρθάρη (στην αδημοσίευτη διατριβή της για την

κεραμική του τελευταίου οικισμού του Ακρωτηρίου) ή ειδικότερα Hole-Mouthed Jar G10 από την Ειρήνη Νικολακοπούλου (2019, I 203, 215, II 258). Σύμφωνα με την Μαρθάρη, οι απιόσχημοι πίθοι έχουν προϊστορία στις Κυκλάδες.

Η Ειρήνη Νικολακοπούλου στο βιβλίο της τοποθετεί και τα δύο αγγεία στη Μεσο-Κυκλαδική εποχή (ειδικότερα στη φάση ΜΚ-С) και τα θεωρεί ντόπιας κατασκευής (Νικολακοπούλου 2019, I, 203). Τις ίδιες απόψεις έχει και η Αγγελία Παπαγιαννοπούλου (προφορική επικοινωνία). Η χρονολόγηση με βάση τη στρωματογραφία μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, επειδή οδηγεί στην *ante quem* χρονολογία για την χάραξη των σημείων. Τα δεδομένα που περιγράφονται στο επόμενο κεφάλαιο βασίζονται στα ημερολόγια της ανασκαφής του Νέου Φρέατος 67, από όπου προέρχονται και τα δύο αγγεία, και ελέγχονται από τις παρατηρήσεις της ανασκαφής στην εξαιρετική δημοσίευση στον τόμο για τα 40 χρόνια ανασκαφικής έρευνας στο Ακρωτήρι (Τσουλακού 2021). Σημειώνουμε ότι τα δύο αγγεία δεν αναφέρονται στη συγκεκριμένη δημοσίευση, καθώς προέκυψαν αργότερα, μετά τη συγκόλληση οστράκων στα εργαστήρια της ανασκαφής.

2 Στρωματογραφικά δεδομένα για τη θέση εύρεσης των δύο αγγείων

Τα δύο αγγεία προέκυψαν από τη συγκόλληση οστράκων που βρέθηκαν κατά τη διάνοιξη Νέου Φρέατος για τη θεμελίωση του πεσσού αρ. 67 του νέου στεγάστρου, στο ανατολικό μέρος του μέχρι σήμερα ανεσκαμμένου χώρου, ανατολικά της Ξεστής 5 (βλ. γενική κάτοψη του χώρου στο Doumas and Devetzi 2021, Pl. 1). Αποκαλύφθηκε τμήμα ενός κτιρίου και η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος (μέχρι 9,72μ), φτάνοντας στο φυσικό βράχο σε απόλυτο υψόμετρο +16,20μ. Σε έκταση όμως η ανασκαφή περιορίστηκε στο ανατολικό μέρος του φρέατος αποκαλύπτοντας ένα δωμάτιο (το Δωμάτιο 1) που χρονολογήθηκε στην Υστερο-Κυκλαδική περίοδο (ΥΚ Ι). Διαπιστώθηκε ότι αυτό είχε κτιστεί στηριζόμενο σε τοίχους βαθύτερου ισογείου δωματίου (το Δωμάτιο 2) το οποίο αρχικά θεωρήθηκε ότι ήταν το ισόγειο

α) Δωμάτιο 1

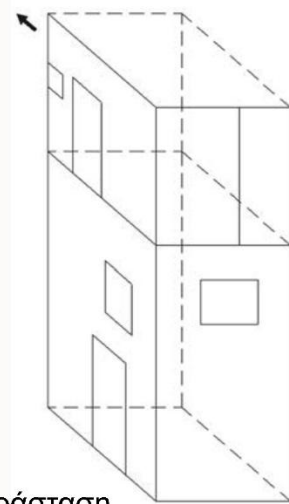
β) Δωμάτιο 2

Εικόνα 2

ΝΦΠ 67

Δωμάτιο 1 και 2

(από Tsoulakou 2021, figs 2 , 3 & 4)

γ) Αναπαράσταση

Εικόνα 3

ΜΚ Δωμάτιο 2, Στρώμα 11

Αντικείμενα πεσμένα από το άνωθεν ΥΚ δωμάτιο, ανάμεσά τους
μία ΥΜΙ πρόχους

(από Tsoulakou 2021, figs 21a - b)

ενός διώροφου τμήματος του κτιρίου ((Tsoulakou 2021, figs 2 , 3 και 4. Βλ. εδώ **Εικ. 2α-2γ**). Όπως προκύπτει από το Γενικό Ευρετήριο Καταγραφής του Ακρωτηρίου τα δύο αγγεία που μελετούμε (αρ. 9384 και αρ. 9730) προέκυψαν από όστρακα που βρέθηκαν στο Δωμάτιο 2. Η αρχική άποψη της Τσουλάκου για διώροφο κτίριο ήταν δικαιολογημένη υπόθεση διότι αντικείμενα από το δωμάτιο 1 και πλάκες δαπέδου βρέθηκαν πεσμένα στο δωμάτιο 2 (**Εικ. 3**)

δίνοντας μια ανασκαφική εικόνα που είναι συνηθισμένη στις καταρρεύσεις των δαπέδων ορόφων σε ισόγεια, κυρίως σε περιπτώσεις που κατά το στάδιο εκτίναξης των ηφαιστειακών υλικών τα ισόγεια αυτά ήσαν κενά από άλλες επιχώσεις (πρβλ. Μιχαηλίδου 2001, 363 και ιδίως παράδειγμα από το δωμάτιο 5 της Δυτικής Οικίας).

Στο τέλος της έρευνας της η ανασκαφείας απορρίπτει την υπόθεση διώροφης κατασκευής και καταλήγει ότι το αρχικά χαρακτηριζόμενο ως ισόγειο Δωμάτιο 2 ανήκε στο ισόγειο ενός κτιρίου που θεμελιώθηκε στη Μεσο-Κυκλαδική (ΜΚ) περίοδο και εγκαταλείφθηκε μετά από καταστροφές στα τέλη της ΜΚ-αρχές ΥΚΙ, χωρίς όμως να επακολουθήσει επιχωμάτωση του χώρου του με τεχνητό τρόπο. Προβληματίζεται από το μεγάλο ύψος των τοίχων του (μέχρι 4 μέτρα) καθώς δεν έχουν βρεθεί δοκοθήκες (ορόφου) στους τοίχους ή κάποια διαφοροποίηση στο χτίσιμο των τοίχων. Οι πεσμένες σχιστόπλακες που αναφέρονται στο ημερολόγιο ως πεσμένες άλλες σε κατακόρυφη, άλλες σε πλάγια θέση και άλλες σε οριζόντια (κυρίως κοντά στους τοίχους), μπορεί πράγματι να ανήκαν στο δάπεδο του ΥΚ Δωματίου 1 το οποίο επομένως κατέρρευσε σε άδειο χώρο από κάτω, όπως επιβεβαιώνει και η πλήρωση του Δωματίου 2 με ελαφρόπετρα σε μεγάλο βάθος. Διαφωτιστική είναι η ειδικότερη στρωματογραφία των δύο ανεσκαμμένων χώρων (Δωμάτια 1 και 2) όπως περιγράφεται στα ημερολόγια και στη δημοσίευση: Περιλαμβάνει 16 στρώματα (Tsouliakou 2021, 82 ff.) από τα οποία τα στρώματα 1-10 αφορούν στο Υστερο-Κυκλαδικό δωμάτιο (όπως χαρακτηρίζεται από τα ΥΚ Ι κεραμικά ευρήματα). Τα στρώματα 12-15 αφορούν στο κάτω δωμάτιο με τα ευρήματα της ώριμης Μεσο-Κυκλαδικής περιόδου (ΜΚ-С) και ορισμένα εισηγμένα της ΜΜΙΙΙ Α περιόδου. Μεσολαβεί το στρώμα 11 (Εικ 3) το οποίο χαρακτηρίζεται ως το στρώμα επαφής του στρώματος καταστροφής του Δωματίου 1 με το στρώμα καταστροφής (κυρίως στρώμα 12) του Δωματίου 2 (Εικ. 4).

Εικόνα 4

ΜΚ Δωμάτιο 2. Στρώμα 12

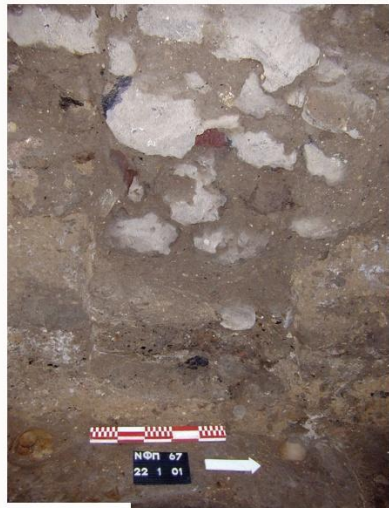
Το Στρώμα καταστροφής που έπεσε πάνω στο δάπεδο του ισόγειου (στρώμα 13)

(Ευγενική παραχώρηση από το αρχείο της ανασκαφής Ακρωτηρίου)

Το Δωμάτιο 2 είχε θεμελιωθεί πάνω στο στρώμα 16 (βλ. παρακάτω εικ. 7) το οποίο είχε προηγουμένως ομαλοποιήσει την περιοχή πάνω από δύο προγενέστερους θαλάμους της ΠΚ

περιόδου που είχαν δεχτεί, κατά την ΜΚ-Α φάση, την τεχνητή πλήρωσή τους για την θεμελίωση του Δωματίου 2 της ΜΚ-С περιόδου (σύγχρονης με την ΜΜΙΙΙ-Α φάση της Μινωικής Κρήτης). Το Δωμάτιο 2, έκτασης 4,7 τετραγωνικών μέτρων, αναφέρεται ως πιθανή αποθήκη με ένα παράθυρο πολύ ψηλά (Εικ. 2γ) για φωτισμό και αποφυγή πρόσβασης ζώων από τον εξωτερικό χώρο. Επειδή δεν υπάρχουν δοκοθήκες για δεύτερο όροφο, η ανασκαφείας σημειώνει ότι η διασπορά των οστράκων των αγγείων ίσως δηλώνει ότι κάποια ήσαν τοποθετημένα σε ράφια των τοίχων (Τσουλακού 2021, 92) .

Εικόνα 5

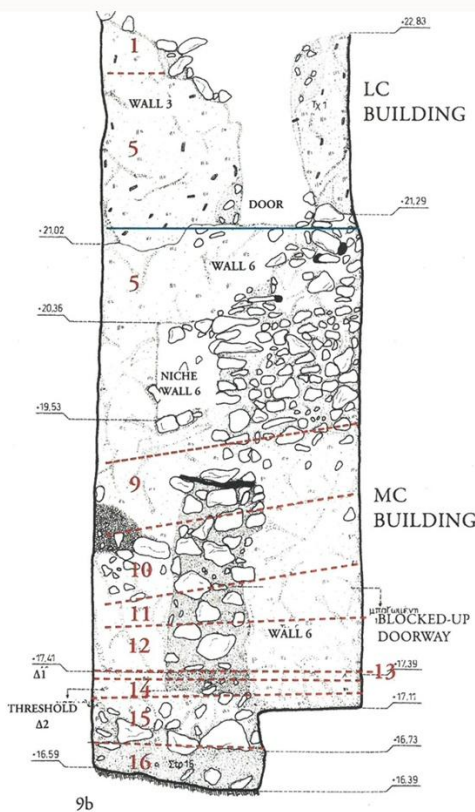
Ο σφραγιδολίθος από το υπόστρωμα (Στρώμα 14) του νεώτερου δαπέδου (Στρώμα 13)

Εικόνα 6

Δυτικός τοίχος δωματίου 2. Δεξιά και αριστερά του θυραίου ανοίγματος βρέθηκαν αγγεία ανεστραμμένα στο παλαιότερο δάπεδο (Στρώμα 15)

(από Τσουλακού 2021, figs 10,11)

Εικόνα 7

Δωμάτιο 1 (ΥΚ) και 2 (ΜΚ)
Η Στρωματογραφία του Δυτικού τοίχου, το τοιχισμένο θυραίο άνοιγμα και τα στρώματα 13 & 15 των δαπέδων (δάπεδα Δ1 & Δ2)

(από Τσουλακού 2021, fig. 9β)

Δημιουργεί ερωτήματα το γεγονός ότι, ενώ το Δωμάτιο 2 δεν επιχωματώθηκε πριν το χτίσιμο του Δωματίου 1 (επίσης ισογείου, λόγω της ανόδου του επιπέδου του εξωτερικού χώρου που γνωρίζουμε ότι είναι ο κανόνας για τον οικισμό στην ανοικοδόμησή του κατά την ΥΚ Ι περίοδο), ωστόσο δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να χρησιμοποιούσαν ταυτόχρονα τα δύο δωμάτια, αφού είναι ελάχιστα τα ΥΚ Ι αντικείμενα που έπεσαν στο κάτω δωμάτιο και δικαιολογούνται από τις συνθήκες καταστροφής που αναφέρθηκαν ήδη. Δηλαδή, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις στον οικισμό όπου στη γενικότερη ανοικοδόμηση της αρχής της ΥΚ Ι φάσης παραμένουν εν χρήσει κάποια δωμάτια από την προηγούμενη περίοδο και αυτά απλώς μετατρέπονται από ισόγεια σε υπόγεια (για παράδειγμα στη Δυτική Οικία, στο Συγκρότημα Β, κλπ.), δεν προκύπτει το ίδιο εδώ για το Δωμάτιο 2 το οποίο δεν έχει εμφανή πρόσβαση (εκτός αν υπήρχε μία καταπακτή από το Δωμάτιο 1 ή κάποια πρόσβαση από άσκαφο μέχρι τώρα χώρο). Υπήρχε ένα θυραίο άνοιγμα στο δυτικό τοίχο που βρέθηκε μπάζωμένο (**Εικ. 7**). Το Δωμάτιο 2 είχε δύο δάπεδα που το παλαιότερο (βαθύτερο) αντιπροσωπεύεται από το στρώμα 15 (το δάπεδο Δ 2 στην **Εικ. 7**) και εκεί βρέθηκαν θαμμένα σε ανάστροφη θέση ένας κυκλαδικός σκύφος και ένα άωτο κύπελλο (**Εικ. 6**), δεξιά και αριστερά από το θυραίο άνοιγμα (δηλώνοντας ίσως ένα τελετουργικό έθιμο θεμελίωσης;). Πιο πάνω βρέθηκαν το στρώμα 14 (αποτελούσε το υπόστρωμα του μεταγενέστερου χρονικά δαπέδου Δ 1) και το στρώμα 13 (δηλαδή το νεώτερο δάπεδο Δ 1). Υπάρχουν φωτογραφίες που δείχνουν ότι το μπάζωμα της πόρτας πατάει πάνω στο νεώτερο δάπεδο Δ 1 (**Εικ. 8**) από το οποίο έχουν αφήσει μάρτυρα (βλ. αριστερά στη φωτογραφία) με το υπόστρωμα από το στρώμα 14 (στο κέντρο της φωτογραφίας) στο οποίο βρέθηκε και ένας εξαιρετικής τέχνης σφραγιδόλιθος από ορεία κρύσταλλο (**Εικ. 5**). Η ανασκαφείας εύλογα παραπέμπει σε ανάλογη περίπτωση αχρήστευσης θύρας στο υπόγειο του δωματίου 1 της Οικίας Γυναικών, όπως περιγράφεται (από Μιχαηλίδου 2001, 196, εικ. 101) και πάλι σε επαφή με το δεύτερο – νεώτερο – δάπεδο.

Εικόνα 8

Το δάπεδο κατάργησης του θυραίου ανοίγματος
πατάει επάνω στο νεώτερο δάπεδο 1:
Φαίνεται το υπόστρωμα του δαπέδου κάτω
από το μπάζωμα της πόρτας

(Ευγενική παραχώρηση του αρχείου της ανασκαφής Ακρωτηρίου)

Η μελέτη θα εστιάσει στο Δωμάτιο 2 διότι εκεί, στο στρώμα 12, δηλαδή στο στρώμα καταστροφής του Μεσο-Κυκλαδικού δωματίου, άρχισαν να βρίσκονται τα όστρακα από τα δύο αγγεία της ανακοίνωσης. Η στρωματογραφία που περιγράφεται πιο πάνω φαίνεται ότι ενισχύει τη χρονολόγηση των δύο αγγείων στην ώριμη MK-C φάση (Nikolakoroulou 2019, I, 230-231). Παραμένουν κάποια ερωτήματα ως προς τα χρονικά όρια χρήσης του συγκεκριμένου δωματίου (που ήταν άδειο από επιχρωματώσεις μέχρι να γίνει η τελική καταστροφή του κτιρίου από το ηφαίστειο) και ως προς το γενικότερο θέμα της χρονικής διάρκειας χρήσης/φύλαξης ενδεχόμενων αγγείων/κειμηλίων στον οικισμό της τελευταίας εποχής του οικισμού. Παραθέτουμε την παρατήρηση της Νικολακοπούλου ότι “it is possible that some of the vases of destruction level 12 are indicative of the typological and stylistic tradition to LCI, due to a prolonged period of use or visitation of the area” (Nikolakoroulou 2019, II, 204 ff.). Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι από το στρώμα 12, δηλαδή το στρώμα καταστροφής που σχηματίστηκε πάνω από το τελευταίο δάπεδο του δωματίου (το δάπεδο Δ 1 που είχε διαμορφωθεί μετά από μία σεισμική καταστροφή στο τέλος της MK-C:Tsoulakou 2021, 92), προέκυψαν 142 αγγεία, τα 17 από αυτά ήταν Μινωικά. Και υπήρχαν πολύ ιδιαίτερα ως προς την εικονογράφηση Μεσο-Κυκλαδικά αγγεία (Βλ. Tsoulakou 2021, 93-97) όπως η «τσαγιέρα» (Nikolakoroulou 2019, II, 230-231) με την παράσταση γερακιού και τελετουργικής σπονδής μεταξύ δύο ανθρώπινων μορφών (Tsoulakou 2021, fig. 15), ή ακόμα ο MK-C πίθος με την παράσταση λέοντος και γρύπα (Nikolakoroulou 2019, II, 254-255; Tsoulakou 2021, fig. 20) ο οποίος προέκυψε από τη συγκόλληση οστράκων, εκ των οποίων μερικά βρέθηκαν και στο στρώμα 11. Και ως προς τη χρήση του Δωματίου 2 αξίζει να σημειωθεί ότι στο στρώμα 12 της καταστροφής του υπήρχαν και 33 ημισφαιρικά κύπελλα με ιδιαίτερη διακόσμηση (Tsoulakou 2021, fig. 17e-i).

3 Τα αγγεία αρ. ευρ. 9384 και 9730

Το αγγείο με τον αριθμό ευρετηρίου **9384 (Εικ. 9-11)** προέκυψε (και συγκολλήθηκε) από *διάσπαρτα* σε βάθος (αλλά και σε έκταση) όστρακα που αναγνωρίστηκαν ανάμεσα στα διάσπαρτα όστρακα με τις ενδείξεις AS 25 έως AS 30 και τα οποία προέρχονται όλα από το στρώμα 12 (το στρώμα καταστροφής του Δωματίου 2, βλ. **Εικ. 4 και 7**). Άρχισαν να αναγνωρίζονται στην ομάδα 67NO39 της 13.11.2000 και συνέχιζαν στις ομάδες των επόμενων ημερών μέχρι τα διάσπαρτα όστρακα AS 30 της ομάδας 67NO44 της 24.11.2000, τα οποία πλέον προέρχονταν από την τελευταία επίχωση πάνω από το δάπεδο του ισογείου του Δωματίου 2. Μέσα σε κάποιες από τις ομάδες αυτές αναγνωρίστηκαν και τα όστρακα από την «τσαγιέρα» με την παράσταση του γερακιού και της τελετουργίας της σπονδής (πρόκειται για το κεραμικό A25 που έλαβε στο εργαστήριο τον αρ. ευρετηρίου 8960, βλ. παραπάνω και Paragiannopoulou 2021). Η μεγαλύτερη ποσότητα των οστράκων αυτού του αγγείου βρέθηκε μέσα στην ομάδα διάσπαρτων οστράκων AS 26 της ομάδας 67NO40 όπου και πάλι υπήρχαν όστρακα από το αγγείο 9384. Θα μπορούσαμε λοιπόν να σκεφτούμε ότι αμφότερα έσπασαν και έπεσαν περίπου κοντά.

Το δεύτερο αγγείο της μελέτης, με τον αρ. ευρετηρίου **9730 (Εικ. 12)**, είναι ελλιπές, υπάρχουν όμως όστρακα που ίσως ακόμα δεν βρήκαν επαφές και αναφέρονται και όστρακα που βρέθηκαν ανάμεσα στα διάσπαρτα AS 30 της τελευταίας επίχωσης πάνω από το δάπεδο του ισογείου (εννοούμε πάντα το νεώτερο δάπεδο Δ1 του στρώματος 13). Άρα η θέση του δεν θα ήταν μακριά από το πρώτο αγγείο της ανακοίνωσης, αρ. ευρ. 9384, που είναι σχεδόν πλήρες (συγκολλημένο) και σώζει και μέρος της βάσης του. Έχει ύψος 0,295μ. και διάμετρο χείλους 0,14-0,15μ. (Η εν μέρει αποκατεστημένη βάση υπολογίζεται γύρω στα 0,11μ.). Με τη βοήθεια του συναδέλφου Στέφανου Καριώτη μετρήθηκε η διάμετρος και του ελλιπούς αγγείου

Εικόνα 9

Αγγείο αρ. ευρ. 9384 (οι δύο όψεις του)

Εικόνες 10-11

Αρ. ευρ. 9384 (εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια)

Εικόνα 12

Αγγείο αρ. ευρ. 9730
(εξωτερική και
εσωτερική επιφάνεια)

Εικόνα 13
Σύγκριση μεγέθους αγγείων
9384 και 9730

9730 που είναι περίπου 0,145μ. Στη φωτογραφία της συναδέλφου Ανάγιας Σαρπάκη (**Εικ. 13**) φαίνεται τόσο η ταύτιση της διαμέτρου του χείλους στα δύο αγγεία όσο, και το πιο σημαντικό, ότι το εγχάρακτο σημείο που φέρουν βρίσκεται στην ίδια θέση και στα δύο αγγεία. Ως προς τη χωρητικότητα, θεωρούμε ότι θα ήταν η ίδια στα δύο αγγεία και η μέτρηση που έγινε επί τόπου με πλήρωση του σχεδόν ολόκληρου αγγείου με κόκκους διογκωμένης πολυστερόλης από τους συναδέλφους Τάνια Δεβετζή και Ανάγια Σαρπάκη, έδωσε για το αγγείο 9384 αποτέλεσμα περί τα 7,95 λίτρα.

Ωστόσο, τα δύο αγγεία με τις ανωτέρω ομοιότητες παρουσιάζουν κάποιες διαφορές ως προς την κατασκευή τους. Μολονότι και τα δύο είναι χειροποίητα, η εσωτερική επιφάνεια στο 9384 είναι επιμελημένης κατασκευής ενώ είναι αδρή στο 9730, γεγονός που κατά την συνάδελφο Κική Μπίρταχα πιθανότατα σημαίνει ότι έγιναν σε διαφορετικά εργαστήρια (**Εικ. 11 και 12**). Επί πλέον, στη φωτογραφία της **Εικ. 11** φαίνεται στην εσωτερική επιφάνεια λεπτομέρεια που κατά τον Στέφανο Καριώτη δείχνει ότι το αγγείο 9384 μολονότι χειροποίητο πρέπει να έχει γίνει με αργό γύρισμα. Τα ανωτέρω είναι συμβατά με τη χρονολόγηση, δεδομένου ότι θεωρείται πως ναι μεν ο τροχός εισάγεται στη φάση MK-C αλλά συνεχίζεται – και σε μεγαλύτερο βαθμό - η χειροποίητη τεχνική και οι δυο πρακτικές συνυπάρχουν (π.χ. Νικολακοπούλου 2019, I, 439). Οι Day, Killikoglou και Müller (2019, I, 455 κ.ε.) υποστηρίζουν ότι η χειροποίητη τεχνική είναι αυτή που επικρατεί στο Ακρωτήρι στη MK. Η Νικολακοπούλου περιγράφει το υλικό των δύο αγγείων ως “cooking pot fabric” (Νικολακοπούλου 2019, I, 203). Κατά την μακροσκοπική εξέταση από την συνάδελφο Γεωργία Κορδατζάκη βεβαιώθηκε ότι ο πηλός από τον οποίο είναι και τα δύο αγγεία κατασκευασμένα είναι Θηραϊκός (χωρίς να μπορεί βιβλιογραφικά να αποκλεισθεί ο Μηλιακός), αλλά είναι πιο λεπτόκοκκος στο αγγείο 9384 (δηλαδή αυτό με την επιμελημένη κατασκευή). Το εξωτερικό επίχρισμα είναι καστανό στο 9384 και ερυθρωπό στο 9730 και έχει γίνει μετά την χάραξη των σημείων. Επομένως πρόκειται για δύο αγγεία που θεωρητικά τουλάχιστον τα εγχάρακτα σημεία που φέρουν θα μπορούσαν να δηλώνουν διαφορετική ταυτότητα εργαστηρίων (και τεχνιτών). Περισσότερα για την περιγραφή των αγγείων, την κατανομή των ομάδων ευρημάτων στα στρώματα του νέου φρέατος 67 αλλά και τη διάδοση του σχήματος στην επόμενη ΥΚ περίοδο στο Ακρωτήρι, υπάρχουν στο βιβλίο της Νικολακοπούλου (Νικολακοπούλου 2019, I, 203-204, 230-231 και II, 258-9, Pl. 121 και Pl. LVII).

4 Τα εγχάρακτα σημεία (εικ. 14)

Μια γενικότερη προσέγγιση στο θέμα των λεγομένων «σημείων κεραμέως» στο Ακρωτήρι¹, υπάρχει στο σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου της Νικολακοπούλου (Νικολακοπούλου 2019, I, 217-234) στο πλαίσιο της μελέτης της για τη Μεσο-Κυκλαδική περίοδο που είναι η εποχή άνθισης του συστήματος σημείωσης των αγγείων (πολύ λιγότερο παρατηρείται στην ΥΚ). Ειδικότερα στη σελ. 222 αναφέρεται στα λεγόμενα “pictorial signs”, όπου περιλαμβάνει και τα σημεία γραφής, θεωρώντας ότι αυτά λειτουργούσαν ως πινακίδες (labels). Συνοψίζει ότι “Content, function or destination cannot be excluded as potential messages transferred by pictorial signs”. Η ομοιομορφία του φέροντος διαφορετικά σημεία υλικού (όπως η ομοιομορφία στο σχήμα και στο μέγεθος των δύο αγγείων) μας θυμίζει το πρόβλημα των ποικίλων εγχάρακτων σημείων επί θραυσμάτων ομοιομόρφων ταλάντων χαλκού (όπως στο ναυάγιο του Uluburun, όπου υπάρχει και το σημείο της «τρίαινας») ή τα λεγόμενα “Masons’ Marks”

¹ Το θέμα των «σημείων κεραμέως» στο Ακρωτήρι αποτελεί αντικείμενο έρευνας ομάδας συνεργατών (Π. Δρίβας, Α. Μιχαηλίδου και Α. Παπαγιαννοπούλου) οι οποίοι συγκεντρώνουν τα δείγματα από όλες τις θέσεις του οικισμού του Ακρωτηρίου.

στην οικοδομική (πρβλ. Hood and Bendall 2020). Για τα οικοδομικά σημεία στο Ακρωτήρι, παραπέμπω ενδεικτικά στις μελέτες με την ανάλογη βιβλιογραφία της Noti (2014) και της Παλυβού (Palyvou 2018 και πρβλ. Palyvou et al. στο εδώ συνέδριο), για να ληφθεί υπόψη ότι η λεγόμενη «τρίαινα» - δηλαδή ένα από τα δύο σημεία - υπάρχει και στα τάλαντα χαλκού και στα οικοδομικά υλικά. Αλλά εδώ θα περιοριστούμε στην κεραμική τεχνολογία.

Αναφέρθηκε ήδη ότι και τα δύο αγγεία βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής 12 του ΜΚ δωματίου 2 και ότι μαζί τους πρέπει να έσπασαν και να έπεσαν περίπου κοντά κάποια αγγεία με εξαιρετική διακόσμηση. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και με μία υψηλή απίοσχημη πρόχου, την αρ. ευρ. 9373, η οποία συγκροτήθηκε από διάσπαρτα όστρακα AS 25 – AS 29, και φέρει εγχάρακτο ένα τριγωνοειδές ως σημείο κεραμέως κάτω από τη λαβή της, όπως και με το κύπελλο, αρ. ευρ. 9672, από τα διάσπαρτα όστρακα AS 29 της ομάδας 67NO43 (άρα σχετικά κοντά στο δάπεδο) που φέρει ένα επίσης σύνθετο σημείο κεραμέως στη βάση του κάτω. Και τα δύο αυτά ευρήματα δείχνουν τη διαφορά ανάμεσα στα - έστω και σύνθετα- εικονιστικά μοτίβα που φέρουν, σε αντίθεση με τα αναγνωρίσιμα σημεία γραφής στα εξεταζόμενα εδώ αρ. 9384 και 9730. Επί πλέον, μολοντί ανήκουν στα εικονιστικά, δεν λειτουργούν τυπικά ως “labels” διότι δεν είναι σε προβεβλημένη θέση του αγγείου αλλά σε θέσεις συνήθεις για τα σημεία κεραμέως. Ενώ στην περίπτωση των ανωτέρω σημείων γραφής, εκτός από το σημειολογικό τους χαρακτήρα, αυτά «διαβάζονται», ιδίως αν θεωρηθούν ως ακροφωνικά λέξεων. Είναι όμως; Ποια θα μπορούσε να είναι η ακροφωνική τους αξία; Για τη Γραμμική Α υπάρχουν διάφορες απόψεις (π.χ. Perna 2003) ενώ σε πινακίδες Γραμμικής Β γραφής υπάρχουν περιπτώσεις όπου δηλώνεται ακροφωνικά το σχήμα του αγγείου, π.χ. η σημείωση KA στο εσωτερικό ιδεογράμματος για τον ψευδόστομο αμφορέα (πρβλ. Michailidou 2021, fig. 16a) που θεωρείται ότι δηλώνει το όνομα *ka-ra-re-ve*.²

²βλ. σχετική βιβλιογραφία και νεώτερες παρατηρήσεις στο Petrakis 2022

Έχουν ήδη δημοσιευτεί οι ακόλουθες παρατηρήσεις (Michailidou 2021, 284-286 με τις αντίστοιχες παραπομπές): Το πρώτο σημείο, το AB 81, είναι συλλαβόγραμμα, αλλά σε μία πινακίδα από τα Χανιά και σε δύο πινακίδες της Αγίας Τριάδας ίσως λειτουργεί ως ιδεόγραμμα, στη μία περίπτωση μάλιστα ενδεχομένως ακολουθούμενο από κλάσμα, οπότε η μέτρηση θα γινόταν με κλασματικές ποσότητες. Είναι πολύ συχνό στα πολυεδρικά σφραγίσματα (hanging nodules) με 151 παρουσίες και έχει γίνει και απόπειρα αναγνώρισης των γραφών (Hallager 1996, 171-172). Το δε σημείο AB 164α - με παρουσία ως συλλαβόγραμμα σε δύο πινακίδες της Αγίας Τριάδας - βρίσκεται μεμονωμένο και πιθανώς δηλωτικό κάποιου αγαθού (;) σε δισκία (roundels) από τα Χανιά. Τα σημεία πάνω στα δύο αγγεία (**Εικ. 14**) δεν είναι κλάσματα, όπως ορισμένα από τα εγγεγραμμένα στα ιδεογράμματα των αγγείων μιας πινακίδας Γραμμικής Α (πινακίδα MA 10: Perna 2003, 345; Michailidou 2021, fig. 16b), ούτε είναι εύκολα ταυτιζόμενα με κάποιο προϊόν, όπως, για παράδειγμα, το ιδεόγραμμα του κρασιού πάνω σε όστρακο πίθου από την Κέα (GORILA 4, 73). Τέλος, αν αναζητήσουμε τα σημεία στη Γραμμική Β γραφή, εκεί το AB 164 θεωρείται είδος υφάσματος ενώ το AB 81 (με φωνητική αξία *KU*) συνδυάζεται σε ligature με το AB 54 (στο είδος υφάσματος *TELA+KU* το οποίο υπάρχει και στις δύο γραφές) και το *KU* αναφέρεται από την Marie-Louise Nosch και ως δηλωτικό της ποιότητας του μαλλιού (Nosch 2021, 128). Επομένως, υπάρχει μία περίπτωση συγγενούς σημειολογίας στα δύο αγγεία.

5 Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και η συμβολή των δύο αγγείων στην έρευνα

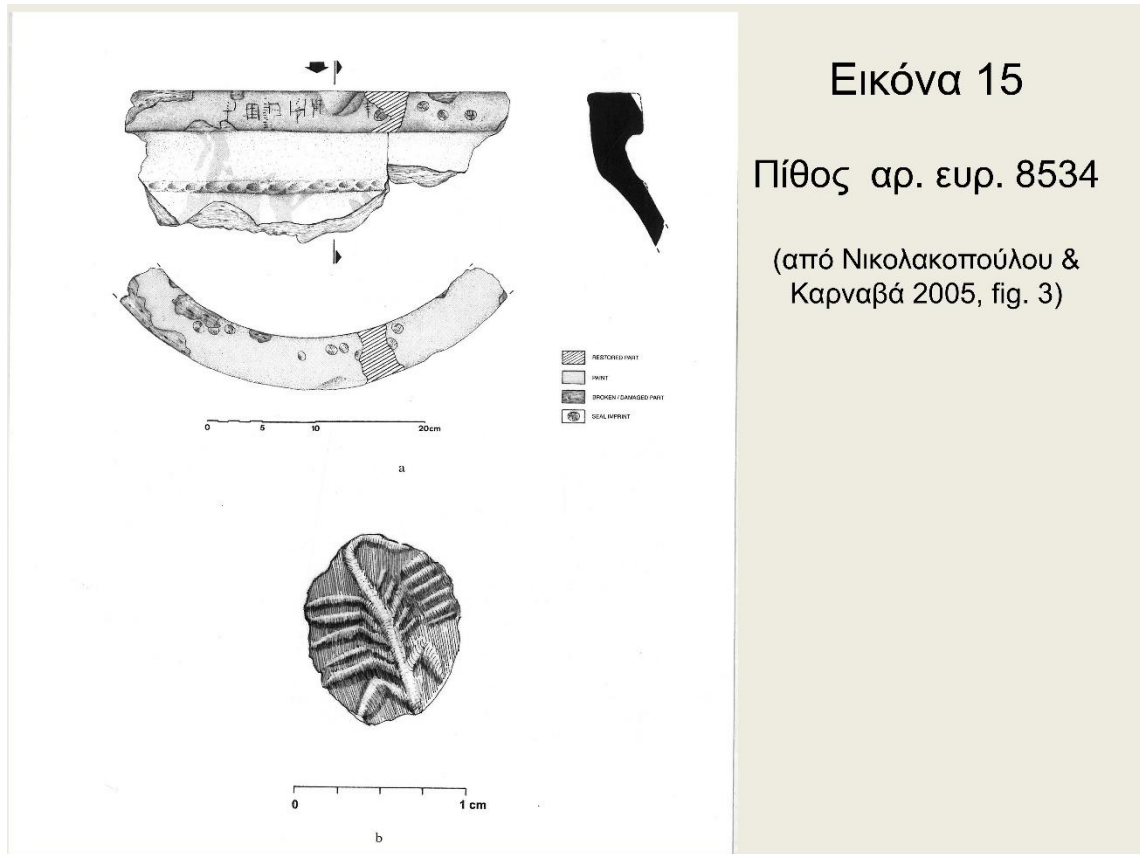
Συνεχίζουμε με τη σκέψη ότι τα διαφορετικά σημεία στα δύο αγγεία δεν συμβαδίζουν με την ομοιομορφία στο σχήμα ή την σύμπτωση στο μέγεθος/χωρητικότητα των αγγείων, άρα θα ήταν ίσως πιθανότερο να δηλώνουν διαφορετικό περιεχόμενο στο καθένα. Αν υποθέσουμε ότι ήσαν αρχικά τοποθετημένα μαζί σε ένα από τα ράφια του ΜΚ δωματίου με προφανή – αν και διακριτική – σημείωση του διαφορετικού περιεχομένου τους, δηλαδή κάπως σαν τα σημερινά ισομεγέθη μπουκαλάκια με αλάτι και πιπέρι που αναγνωρίζονται από την εξωτερική τους σημείωση με το αντίστοιχο αρχικό της λέξης (S και P), τότε θα έπρεπε να υπάρχει κάποια συγγένεια ανάμεσα στα δύο περιεχόμενα, ίσως για παράδειγμα να ήσαν βαφές για υφάσματα ή μπαχαρικά ποσότητας 7,95 λίτρων μέσα στα αγγεία αυτά που το έσω νεύον χείλος τους εμπόδιζε την υπερχειλίση σε στερεό αλλά ρέον προϊόν. Το σημείο AB 81= *KU* θα μπορούσε να είναι το ακροφωνικό για το *ku-mi-no* από τις πινακίδες Γραμμικής Β των Μυκηνών, όπου καταγράφεται και απλώς ως *KU*, μετρημένο με μονάδες χωρητικότητας σε ποσότητες από 3,2 μέχρι 0,8 λίτρα, με αθροιστικό αποτέλεσμα των πινακίδων περί τα 20 λίτρα (Sarakaki 2001, 216-217 και Table 8). Το κύμινο μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε τριμμένο είτε ολόκληροι οι σπόροι, ως μπαχαρικό ή και φαρμακευτικό. Αντίστοιχο μπαχαρικό για το άλλο αγγείο (π.χ. μαύρο κύμινο;) δεν μπορούμε να προτείνουμε αφού το σημείο AB 164α υπάρχει μεν και ως συλλαβόγραμμα στη Γραμμική Α αλλά δε γνωρίζουμε την φωνητική του αξία στη Γραμμική Β³. Μήπως λειτουργούσε ως ιδεόγραμμα για κάποιο παρεμφερές αγαθό; Επειδή η χάραξη των σημείων έγινε πριν το ψήσιμο, θα μπορούσαν να αποτελούν δηλωτικά σχετικής παραγγελίας από τον/τους αποδέκτες του κεραμικού. Το ενδεχόμενο παραγγελίας, που συνδέεται με *προγραμματισμένη σημείωση* στα δύο αγγεία, αφορά και σε άλλες υποθετικές ερμηνείες, π.χ. να υπάρχει σχέση του σημείου με το όνομα του μελλοντικού χρήστη. Έπειδή στο ΜΚ δωμάτιο βρέθηκαν (φυλασσόμενα;) εξαιρετικής ποιότητας και

³ Η μεταφορά της φωνητικής αξίας από τη Γραμμική Β στην Α είναι θεμιτή με επιφύλαξη, αλλά ενισχύεται εν μέρει από τις απόψεις που εκφράζονται για την απουσία τομής ανάμεσα στα δύο συστήματα γραφής που αντιμετωπίζονται σε πρόσφατη μελέτη ως εξέλιξη ενιαίας γραφής (Salgarela 2020, 369 ff).

ιδιαίτερης διακόσμησης αγγεία, η συνάδελφος Κική Μπίρταχα πρότεινε την πιθανότητα σημείωσης σε σχέση με τελετουργική χρήση του κάθε αγγείου. Η παρατήρησή της μου θύμισε τα τυποποιημένα κείμενα πάνω σε μικρές λίθινες τράπεζες ιερού κορυφής αλλά και τον προβληματισμό για το ρόλο εγχάρακτου διπλού πέλεκυ πάνω στη ζωγραφισμένη επιφάνεια εισηγμένου οστράκου από το Ακρωτήριο (Drivas 2021). Θα μπορούσαν τα σημεία να έχουν συμβολικό/ιδεολογικό χαρακτήρα και να συνδέονται με μαγικές ρήσεις/δράσεις (πρβλ. Michailidou 2000-2001, 18 ff). Δεν μπορεί να αποκλειστεί (αν και όχι πιθανό) στο ένα από τα αγγεία να ακολουθούσε και δεύτερο σημείο μετά το σημείο AB 81 καθώς αυτό βρίσκεται στο άκρο ενός συγκολλημένου οστράκου και στη συνέχεια το αγγείο είναι συμπληρωμένο (**Εικ. 13**). Στο δε άλλο αγγείο, το σημείο AB164α θα μπορούσε να λειτουργεί ως ιδεόγραμμα συνδεδεμένο με μαγική ρήση.

Τα «σημεία κεραμίων» απασχολούν κατά κόρον τη διεθνή βιβλιογραφία καθώς προέρχονται από διάφορες θέσεις όχι μόνο του Αιγαίου αλλά και όλης της Ανατολικής Μεσογείου. Στο βιβλίο του Κώστα Χρηστάκη για τα σημεία κεραμείων από τη Σύμη Βιάννου παρουσιάζονται οι μαρτυρίες από τη Μινωική Κρήτη (Christakis 2014) και αναλύονται όλες οι παράμετροι, ιδίως προβάλλεται η σχέση των σημείων με τον ίδιο τον κεραμέα. Έτσι, από τον αποδέκτη/ιδιοκτήτη του κάθε αγγείου, την αναγνωσιμότητα των σημείων γραφής και τη λειτουργία ή το περιεχόμενο του αγγείου, επιστρέφουμε στον τεχνίτη που κατασκεύασε το αγγείο. Οι κατασκευαστικές διαφορές των δύο αγγείων δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο τα σημεία να αναφέρονται σε τεχνίτες δύο εργαστηρίων, παρά την ευδιάκριτη διαφορά των συγκεκριμένων διακριτικών σημείων γραφής από τα τυπικά σημεία κεραμείων (βλ. παραπάνω). Αν ήσαν δύο οι τεχνίτες, θα ήσαν δύο και οι γραφείς; Επειδή από παλαιογραφική άποψη οι συγκεκριμένες σημειώσεις δείχνουν να είναι έργο γραφέα πινακίδων, επανέρχεται το ερώτημα για τη σχέση ή ταύτιση εδώ του γραφέα με τον κατασκευαστή του αγγείου. Δεν θεωρώ απαραίτητο το διαχωρισμό ανάμεσα στον τεχνίτη και τον γραφέα (όπως σε προηγούμενη μελέτη: Michailidou 2021). Θα μπορούσε να υπήρχε ο γραφέας της κοινότητας ή του εργαστηρίου, αλλά θα μπορούσε και να ήταν ο κεραμέας αυτός που χάραξε το συγκεκριμένο σημείο γραφής, αφού ο υγρός πηλός ως φέρουσα επιφάνεια για τη χάραξη σημείων (σε πινακίδες ή αγγεία) θα ήταν οικείος και στους δύο επαγγελματίες. Και δεν πρόκειται για κείμενο ενός γραφέα που έφερε μαζί και τη σφραγίδα του, όπως στην περίπτωση ενός πίθου (αρ. ευρ. 8534) από το Ακρωτήριο (**Εικ. 15**) που φέρει στο στόμιο επιγραφή από 6+ σημεία και πολλαπλή αποτύπωση της ίδιας σφραγίδας (Karnava & Nikolakourou 2005). Στην περίπτωση των δύο αγγείων του ΝΦΠ 67, όπου το επιμελημένο και διακριτικό σημείο γραφής στην ίδια επιλεγμένη θέση «σημειώνει» καταρχήν το ίδιο το αγγείο, η πιθανότητα ο γραφέας να ταυτιστεί με τον κεραμίστα εξαρτάται από το κοινωνικό, μορφωτικό και ίσως γραφειοκρατικό επίπεδο στο οποίο ανήκαν οι τεχνίτες κεραμικών. Για δε το κοινωνικό πλαίσιο των γραφέων και τη λεγόμενη *literacy* στο Ακρωτήριο βλ. Michailidou 2000-2001, όπου παρουσιάζονται και δείγματα από άλλα αγγεία του οικισμού, ορισμένα με σημεία γραφής που έγιναν επί τόπου μετά το ψήσιμο.

Η ιδιαίτερη συμβολή των δύο αγγείων, 9384 και 9730, αφορά και σε δύο περαιτέρω τομείς έρευνας. Στην αναζήτηση της *εντοπιότητας* - αντί της *εισαγωγής* - και στο θέμα της εποχής *διάδοσης* της γραφής στη Θήρα. Η επιτόπια άσκηση της γραφής στο Ακρωτήριο υποστηρίζεται ήδη για την ΥΚ Ι/ΥΜΙΑ εποχή από τις πινακίδες Γραμμικής Α από το χώρο Δέλτα 18 του οικισμού (Boulotis 1998), όπως και από τον πίθο 8534 (Karnava & Nikolakourou 2005), σε αντίθεση με τα σφραγίσματα από το χώρο Δέλτα 18 που έγιναν σε Κρητικό πηλό (Karnava 2018). Τώρα η εντοπιότητα ενισχύεται - για προγενέστερη περίοδο - από τα δύο αγγεία 9384 και 9730.

Εικόνα 15

Πίθος αρ. ευρ. 8534

(από Νικολακοπούλου & Καρναβά 2005, fig. 3)

Στο Ακρωτήρι βρέθηκε και μία επιγραφή τριών σημείων χαραγμένων πριν το ψήσιμο πάνω σε μία αγνύθα (Karnava 2019). Δεν είναι διαδεδομένη πρακτική⁴, την αναφέρουμε όμως επειδή το πρώτο σημείο της επιγραφής (συλλαβογραφικό;) είναι το AB 164α, κυρίως όμως επειδή η Καρναβά θεωρεί αυτήν την επιγραφή ως την παλαιότερη μέχρι σήμερα ευρεθείσα μαρτυρία Γραμμικής Α γραφής στο Ακρωτήρι. Δηλαδή, καθώς η αγνύθα ανήκει στην MK-C περίοδο, υπήρχε πριν από τις πινακίδες του Ακρωτηρίου (ΥΚ Ι) και ήταν σύγχρονη με την MMIIIA εποχή. Είναι όμως εισηγμένη, όπως δείχνει ο μη ντόπιος πηλός της αγνύθας. Αντίθετα, τα δύο αγγεία 9384 και 9730 είναι και προγενέστερα των πινακίδων (ανήκουν στην MK-C) και δεν είναι εισηγμένα. Άρα, τα σημεία γραφής που φέρουν, αντιπροσωπεύουν την μέχρι τώρα παλαιότερη μαρτυρία της επί τόπου άσκησης της Γραμμικής Α γραφής, τουλάχιστον στην MMIIIA εποχή.

Είναι φανερό ότι μαζί με τη μεγάλη άνθιση της ντόπιας κεραμικής και την εισαγωγή πολλών Μινωικών αγγείων που χαρακτηρίζουν την ώριμη αυτή φάση της MK περιόδου⁵ στην εποχή αυτή έχει ήδη μεταφερθεί στις Κυκλάδες και η τεχνογνωσία της γραφής. Στην Κρήτη βέβαια, δεν φαίνεται να ήταν γενικευμένη η χρήση μεμονωμένων σημείων της Γραμμικής Α γραφής ως «σημεία κεραμικών», (βλ. Christakis 2014, 143-145). Στο Ακρωτήρι, όμως, λόγω των ευνοϊκότερων συνθηκών διατήρησης, έχουν βρεθεί και κάποια ακόμα δείγματα (πριν το ψήσιμο) που, μαζί με τις χαράξεις σημείων γραφής σε αγγεία (και σε όστρακα) μετά το ψήσιμο (Michailidou 2000-2001), επιβεβαιώνουν τον Arthur Evans όταν έγραφε πως “the occurrence of so many vessels belonging to ordinary household stores with graffito inscriptions certainly

⁴ Πρόσφατα δημοσιεύτηκε και μια αγνύθα από την Τήλο καμωμένη από ντόπιο πηλό και φέρει εγχάρακτο πριν το ψήσιμο το σημείο A712 (κλάσμα;) της Γραμμικής Α (Nikolakorouli & Karnava 2022, 143-145, Fig. 3.42: 460).

⁵ Στο ΝΦΠ 67, σε σύνολο 11.217 οστράκων από τη φάση MK-C, αναγνωρίστηκαν 784 όστρακα αγγείων εισηγμένων από Κρήτη (Nikolakorouli 2019, 314).

points to there having been already, before the close of MM III, a considerable diffusion of knowledge of writing amongst men in a comparatively humble way of life, as well as amongst professional scribes” και ο ίδιος επικαλείται και τα *γκράφιτι* σε κονιάματα τοίχου στην Αγ. Τριάδα (Evans 1921, 636).

Η Γραμμική Α θα μπορούσε να είναι κατανοητή σε αρκετούς ανθρώπους της ανεπτυγμένης εμπορικά πόλης του Ακρωτηρίου που ήταν σε στενή επικοινωνία με την Κρήτη. Το λιγότερο, στο βαθμό που και εμείς μπορούμε σήμερα να προσεγγίσουμε αυτή τη γραφή. Κάποια από τα ιδεογράμματα για παραγωγικά αγαθά θα αναγνωρίζονταν/χρησιμοποιούνταν από τους εμπορευόμενους του νησιού (Michailidou 2000-2001). Παραμένει σε ισχύ ο εμπνευσμένος τίτλος άρθρου του Palaima (1982): “Linear A in the Cyclades. The Trade and Travel of a Script”. Και επειδή θεωρώ ότι τα δύο σημεία στα αγγεία 9384 και 9730 «ξεφεύγουν» από τα συνήθη σημεία κεραμέων - ακόμα και από τα εμπνευσμένα από τη γραφή – και *ταυτίζονται* με τα αντίστοιχα σημεία της Γραμμικής Α γραφής, θα μπορούσαμε να πούμε ότι δίνουν την απάντηση στο ερώτημα που, με αφορμή την πρώιμη (MK-C) αλλά *εισηγμένη* ενεπίγραφη αγνύθα, διατύπωσε η Άρτεμις Καρναβά (Karnava 2019, I, 504). Το ερώτημα δηλαδή για το πόσο πρώιμα όχι μόνο εισάγεται αλλά και *γράφεται* η Γραμμική Α στη Θήρα. Η απάντηση από τα δύο ενεπίγραφα⁶ αγγεία νομίζω ότι επιβεβαιώνει και για το Ακρωτήρι τη γενικότερη άποψη που εκφράζει για τις Κυκλάδες η Καρναβά με αφορμή την ντόπια πινακίδα της περιόδου V από την Κέα: «infiltration of the script in the Cyclades is conceivably more profound at this early date than imported inscriptions would have us believe” (Karnava 2019, I, 504).

Ευχαριστίες

Όπως πάντα ευχαριστίες οφείλω στον αγαπητό μου Χρίστο Ντούμα, διευθυντή της ανασκαφής στο Ακρωτήρι Θήρας, και στη φίλη μου Τάνια Δεβετζή, υπεύθυνη ανασκαφικών προγραμμάτων και φωτογραφικού αρχείου, για τη γόνιμη συνεργασία μας στο Ακρωτήρι και για την παραχώρηση των περισσοτέρων φωτογραφιών του άρθρου. Επωφελήθηκα ιδιαίτερα από συζητήσεις με τον παλιό μου συνεργάτη Βασίλη Πετράκη αλλά και από την εμπειρία και τις παρατηρήσεις των φίλων που συμμετέχουν στις ερευνητικές περιόδους και στις ανασκαφές στο Ακρωτήρι: αναφέρομαι στους συναδέλφους Τάνια Δεβετζή, Ανάγια Σαρπάκη, Κική Μπίρταχα, Στέφανο Καριώτη, Κώστα Σμπόνια, Γεωργία Κορδατζάκη, Ίρι Τζαχίλη και Δήμητρα Ντούσκου. Τη συγγραφή του άρθρου οφείλω στην έμπνευση που παρέχει σε όλους μας ο σεβαστός μας Πρόεδρος, ο Θεοδόσιος Τάσιος, αλλά και στην ενθάρρυνση και τη βοήθεια από τους φίλους Κώστα και Βούλα Γιαννακού. Η γραμματέας του συνεδρίου Ανθή Γκόρου όπως πάντα ήταν προσιτή και αποτελεσματική για τα όποια προβλήματα. Τέλος, ευχαριστώ τον Δημήτρη Παππά για τη συμπαράστασή του στο χρόνο της συγγραφής του άρθρου.

Βιβλιογραφία

- Boulotis, Ch. , 1998. Les documents en linéaire A d’Akrotiri (Thera): remarques préliminaires, *BCH* 122,2, 407-411.
- Christakis, K. Σ., 2014. *The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme Viannou, V, Σημεία Κεραμέων*, Athens, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αρ. 293.
- Day, P., N.S., Müller, and, V. Killikoglou. 2019. *Fabrics and Technology. Phase A. In: Nikolakoulou 2019, I, 323-376*

---

⁶ Παρά τον γενικά αποδεκτό κανόνα για την ανάγκη ύπαρξης δύο σημείων, ίσως μπορούμε να τα θεωρήσουμε ενεπίγραφα τουλάχιστον στην περίπτωση που τα σημεία εδώ λειτουργούν ως ακροφωνικά λέξεων.

- Doumas, Ch., and, A., Devetzi, (eds) 2021. *Akrotiri Thera. Forty Years of Research (1967-2007)*. Athens, Society for the Promotion of Studies on Prehistoric Thera.
- Drivas, P., 2021. An Inscribed Double Axe: Decorative Motif or Potter's Mark? In: *Doumas, C., and, A., Devetzi 2021*, 465-472
- Evans, A. 1921. *The Palace of Minos*, Vol. I, London
- GORILA 1-5. L. Godart and J.-P. Olivier, *Recueil des inscriptions en Lineaire A*, Etudes Cretoises XXI, Vols 1-5, Paris 1976-1985 (P. Geuthner).
- Hallager, E., 1996. *The Minoan Roundel and Other Sealed Documents in the Neopalatial Linear A Administration*, *Aegaeum 14*, Liege, Austin.
- Hood, S., and, L.M., Bendall, 2020. *The Masons' Marks of Minoan Knossos*. *BSA supplementary volume 49*, Athens, British School at Athens, Vol 1.
- Karnava, A. 2018. *Seals, sealings and seal impressions from Akrotiri in Thera*, CMS, Beiheft 10, Berlin.
- Karnava, A. 2019. The Inscribed Loomweight, in *Nikolakopoulou 2019*, 501-504.
- Karnava, A., and I., Nikolakopoulou. 2005. A Pithos Fragment with a Linear A Inscription from Akrotiri, Thera, *SMEA XLVII*, 2005, 213-225.
- Μιχαηλίδου, Α. 2001. *Ακρωτήρι Θήρας. Η μελέτη των ορόφων στα κτήρια του οικισμού*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 212.
- Michailidou, A. 2000-2001. Indications of Literacy in Bronze Age Thera, *Minos 35-36*, 7-30.
- Michailidou, A. 2021. Values and Measurements in the Economic Life at Akrotiti, Thera. In: *Doumas, C., and, A., Devetzi 2021*, 267-277.
- Nikolakopoulou, I. 2019. *Akrotiri Thera. Middle Bronze Age Pottery and Stratigraphy*, vols I-II, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Nikolakopoulou, I., and, A., Karnava. 2022. The loomweights. In: I., Nikolakopoulou, 2022, *Bronze Age Telos, Dodecanese*, Athens, 143-145.
- Nosch, M-L.B. 2021. Textiles, vêtements et parures des royautés en Grèce avant Alexandre. In: Guieu-Coppolani, A, M-J., Werlings, and, J., Zurbach, (eds), 2021, *Le pouvoir et la parole - Mélanges en mémoire de Pierre Carlier*, Nancy, 103-138.
- Notti, E. 2014. A Catalogue of the Masons' Marks at Akrotiri. *Pasiphae VIII*, p. 97-136
- Palaima, T.G., 1982. Linear A in the Cyclades: The Trade and Travel of a Script, *Temple University Aegean Symposium 7*, Philadelphia, 15-22.
- Palyvou, C. 2018. *Daidalos at Work: A Phenomenological Approach to the Study of Minoan Architecture*, Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Palyvou, C., G., Rethemiotakis, K., Christakis, K., Athanasiou. *Forthcoming. Mason's Marks from the Minoan Palace of Galatas*.
- Papagiannopoulou, A. 2021. The Middle Cycladic Vase with Bird Representation from Akrotiri. In: *Doumas, C., and, A., Devetzi 2021*, 447- 472.
- Perna, M. 2003. Ideograms of Vases and Fractions in Linear A Script. In: Foster, K.P., and, R. Laffineur, (eds), *METRON. Measuring the Aegean Bronze*, AEGAEUM 24, Liege, 343-347.
- Petrakis, V. 2022. Returning to an "idéogramme archéologique": Some Observations on the Linear B 'Ideogram' of the 'Stirrup Jar' (* 210VAS), *Pasiphae XVI*, 167-184.
- Salgarella, E. 2020. *Aegean Linear Scripts. Rethinking the Relationship between Linear A and Linear B*, Cambridge.
- Sarpaki, A. 2001. Condiments, Perfume and Dye Plants in Linear B: A Look at the Textual and Archaeobotanical Evidence. In: A. Michailidou, (ed), 2001, *Manufacture and Measurement. Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies*, MEΛETHMATA 33, Athens, p. 195-265.

Tsoulakou, M. 2021. New Pillar Shaft 67. A Deep Stratigraphical Section in the History of the City at Akrotiri. In: *Doumas, C., and, A., Devetzi 2021*, 81-102.

ΑΙΓΙΔΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΤΕΧΝΙΚΟ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΤΗΡΙΟ
ΕΛΛΑΔΑΣ

ΟΜΙΛΟΣ ΤΕΕ ΤΕΡΝΑ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΜΕΓΑΡΟ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ